

Farkas Mariann

Életrajz

Farkas Mariann 74 éves, kistermetű, sovány, de mozgékony, rövid, lilás árnyalatú ősz hajú, kékszemű hölgy. A keze még be van kötve, egy nemrég történt gépkocsibalesetből kifolyólag, szeme még ugyanazon okból karikás, bár ezt alapozó krém takarja. Brassóban az Óvárosban lakik, egy bérház egyik kétszoba-konyhás lakásában. A nappaliban látható édesanyjának egy lánykori fényképe, valamint lányának és leányunokájának a képei. A könyvespolcon szinte kizárólag magyar nyelvű könyvek vannak. Farkasné nagyon vendégszerető és nyílt, szereti, ha meglátogatják. Miközben beszél, egyik cigarettáról a másikra gyújt, mivelhogy – mondja – ez az egyetlen öröme, ami még maradt neki, és mindenkinek meg kell halnia valamitől!

Apai nagyszüleimet Stein Józsefnek és Gizellának hívták. Nagymamám, úgy tudom, 1867-ben született, de az én születésem előtt meghalt, 1927-ben, elég fiatalon, hatvanéves korában, gyomorrákban. Mindketten magyarul beszéltek, nagyapámról úgy tudom, hogy hivatalnok volt, nagymamám meg háztartásbeli. Egy Budapest közelében lévő faluban laktak, Maglód a neve [A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, Budapesttől 20 km-re fekvő Maglód nagyközségnek 1891-ben 1700, 1910-ben már 3300 lakosa volt. – A szerk.]. A nagymama halála után nagyapám a nagynénémmel lakott, édesapám egyik húgánál, akit Meier Jákobnének [született Stein Ilona] hívtak. Nagyapa ott is halt meg, 1937-ben vagy 1938-ban. Nagyapát ismertem, kislány koromban a nyári szünidőben néhányszor a nagynénémhez utaztunk, de csak pár napra. A nagyapám öreg volt, nyolcvanon túl volt, szeretett engem, de hát már beteg is volt szegény, és ebben a korban már nincs is türelme az embernek a gyerekekhez, így aztán nem kötődtem nagyon hozzá. Nem tudom, mennyire volt vallásos, a családból senki sem volt vakbuzgó. A ház, ahol nagyapám akkoriban lakott, a nagynéném férjéé, egy Meier Jákob nevű zsidó mérnöké volt. Úgy rémlik, hogy három szobája volt és a konyha, be volt vezetve a víz és a villany. Tyúkokat tartottak, erre emlékszem, a kertben meg zöldség volt. Nagynéném vezette a háztartást, nem volt segítségük, pedig nem voltak szegények. Volt egy lányuk, Aliz, aki 1947-ben Svédországba települt. Neki volt egy fia, George, aki 1948-ban született.

Édesapámnak három húga volt és egy fivére: tehát Meier Jákobné, aki Budapest mellett lakott, a Meier Jákob felesége. Apám másik húga Allenberg Hilda, született Stein Hilda, Allenberg Leónak a felesége, egy zsidóé, akinek fűrészáru-lerakata volt Arad mellett, Vingán [Vinga soknemzetiségű nagyközség volt, 1910-ben 4700 főnyi bolgár, magyar, román és német lakossal. – A szerk.]. Ők Aradon laktak, majd kimentek Svédországba 1956-ban, Stockholmba, ahol a nagynéném 1983-ban meg is halt. Leó bácsi Svédországban könyvelőként dolgozott egy készruhágyárban. Volt egy fiuk, Viktor, aki húszéves korában meghalt. A harmadik hűg Rozália volt, szintén férjezett, de nem emlékszem a férje nevére, mindenesetre Bécsből származó zsidó volt. Ők Marosvásárhelyen éltek, lágerben haltak meg, azt hiszem, hogy 1944-ben. Rozáliának nem volt gyermeke. Apa fivérét Bozóky Emilnek hívták [Steinből magyarosította], és volt egy textilgyára Budapesten, ott is lakott. Viktória volt a feleségének a neve, két gyermekük volt, egy lány, Lea, és egy fiú, Imre. Aztán Viktória meghalt, amikor Lea tizenkét éves volt, 1928-ban talán, és a nagybátyám újránősült, Helgát vette el, aki egy nagyon szép arcú, de igen kövér nő volt. Emiatt is halt meg valamikor

1940-41 körül. Én csak arra emlékszem, hogy amikor látogatóba jöttem, mindig kapucsínóval kínált, és én azt nem szerettem. Aztán Emil bácsi elvette Irmát.

Édesapám, Bozóky Albert 1920 táján változtatta meg a nevét Steinről Bozókyra, mivelhogy a fivérével dolgozott, a nagybátyámmal, akinek gyára volt. Nagybátyám változtatta meg előbb a nevét, apám követte őt, akkoriban még nőtlen fiatalember volt. Amikor Erdélyt átadták [*Farkas Mariann a trianoni békeszerződésre utal. – A szerk.*], általában a zsidókat és a többi nemzetiséget az állam a nevük megváltoztatására kényszerítette [*Ez így nem áll, 1919 után átmenetileg éppen hogy nehezítették a vezetéknevek megváltoztatását. Részletesen lásd: névmagyarosítás. – A szerk.*]. Már akkor antiszemitizmus volt Magyarországon, és a nagybátyám nem akarta, hogy a gyár homlokzatán egy zsidó név díszeljen, meg akart előzni bizonyos kellemetlenségeket, például valaki felgújthatta volna a gyárat vagy ilyesmi [lásd: antiszemita közhangulat az 1920-as évek elején].

Apa 1894-ben született, Nagybecskerekben, Jugoszláviában [*Nagybecskerek akkor Magyarország egyik vármegyéjének, Torontálnak a székhelye volt. – A szerk.*]. Budapesten tanult közgazdaságtant, és könyvelőként dolgozott [*Nem tudni, hogy felső kereskedelmi iskolában tanult-e vagy a Kereskedelmi Akadémián. Egyetemi szintű közgazdasági képzés csak 1920-ban indult Budapesten. – A szerk.*]. A magyar volt az anyanyelve, mint édesanyámnak is. Anyám, Bozóky Albertné Seidenfeld Johanna Petrozsényben született, 1903-ban [*Petrozsény – nagyközség volt Hunyad vm.-ben, a 20. század első évtizedeiben 12 000 főnyi lakossal. Környékén Európa egyik leggazdagabb barnaszénlelőhelye volt, amelyet 1867-ben kezdett művelni a brassói bánya- és kohótársulat, majd az állam is nyitott bányákat. – A szerk.*]. Négy évet járt gimnáziumba [*Valószínűleg inkább polgári iskolába járt, nem gimnáziumba, hiszen sem Malomvízen, ahol éltek, sem a szomszédos Hátszegen nem volt gimnázium. Hátszegen volt akkoriban egy leány polgári iskola. – A szerk.*]. Tudom, hogy hogyan ismerkedtek meg a szüleim. Volt egy nagynéném, édesanyámnak az unokatestvére, Viktória, aki édesapám fivérének, Emilnek volt az első felesége. Ott ismerkedtek össze, a családban. Édesanyám gyakran jött fel Erdélyből, Budapesten az unokanénjénél szállt meg, egyéb rokonai is voltak ott, apám természetesen látogatta a fivérét, és így találkoztak. De szerelmi házasság volt, nem mások által megszervezett. 1927-ben volt az egyházi esküvőjük, zsinagógában, valószínűleg volt ketubájuk is, de nem emlékszem, hogy láttam volna.

Apám részt vett az első világháborúban. Elmesélte, mi volt a fronton. Fiatal tiszt volt akkoriban, és elmondta, hogy az étkezdében valamilyen sajátos magyar ételt adtak, amit ő nagyon szeretett. Főtt krumpliból készült, amit darabokra vágtak, és egy edénybe tettek, amiben előbb hagymát pirítottak olajban. Aztán tésztát főztek, általában kocka formájút, azt is beletették. A krumplira szórtak egy kis pirospaprikát, hogy színt adjon, és amikor megfőtt az egész, összekeverték, megsózták, megborsozták, apa nagyon szerette ezt az ételt, már nem tudom a nevét [*Ez a krumplis tészta. – A szerk.*]. Édesanyám is megpróbálta elkészíteni, tudta a receptjét. Elkészítette otthon, de apának nem ízlett, mondta, hogy nem, nem sikerül úgy, mint ott, a tiszti étkezdében, a tisztek jobban ettek ott. Emlékszem, édesanyám azt mondta neki: „Persze, ott éhes voltál, korgott a gyomrod, azért ízlett annyira, mert ha éhes vagy, bármit megeszel!”

Az anyai nagyszüleim, Seidenfeld Lipót és Gizella, Malomvízen laktak, Hátszeg közelében [*Malomvíz – kisközség volt Hunyad vm.-ben, az 1891. évi népszámlálás idején 950 főnyi román*

lakossal; Hátszeg – Hunyad vm.-ben lévő rendezett tanácsú város volt, járásszékhely, 1891-ben 1900 főnyi lakossal. A népszámlálás adatai szerint a lakosok 54%-a volt román nemzetiségű, 25%-a magyar, 8%-a német. – A szerk.]. Nagyapa Lupényban született, boltja volt [*Lupény – kisközség volt Hunyad vm.-ben, 1891-ben 900 főnyi román lakossal. A községben jelentős kőszén- és több kisebb barnaszénbánya volt. – A szerk.].* Azt hiszem, hogy elemi iskolai végzettsége volt, a magyar volt az anyanyelve, amint a nagymamámé is. Nagymamám leánykori neve Lőrincz volt, hátszegi volt ő is. Azt hiszem, hogy négy évet járt gimnáziumba [*Ez eléggé valószínűtlen: Hátszegen a 19. század utolsó évtizedeiben, amikor a nagymama iskoláskorú volt, nem volt még semmilyen középfokú iskola, se gimnázium, se polgári iskola. – A szerk.], háztartásbeli volt, de természetesen nagyapának is segített a boltban. Tudom, hogy volt egy fivére, Lőrinc, aki Déván élt, és mások is, Désen, de nem sokat tudok róluk.*

Édesanyámnak négy húga és egy fivére volt. Bauer Frida férje Bauer Ottó volt, egy zágrábi származású zsidó hivatalnok. Zágrábban laktak, és Frida egy leányotthonban volt gondnok. Frida néni férje, Ottó öngyilkos lett, mert elkártyázta a vállalat pénzét, ahol dolgozott, aztán felfogta, mit tett. Belgrádban volt, ha jól emlékszem, és ott, egy szállodai szobában golyót röpített a fejébe. Frida Zágrábban maradt. 1944-ben halt meg egy lágerben, nem voltak gyermekei. Pavlics Irén Anton Pavlics felesége volt, aki katolikus volt, ügyvéd Zágrábban. Irén háztartásbeli volt, volt egy lánya, Nada, aki most Londonban él. Weinberger Matild egy zsidó jegyzőnek, Weinberger Adolfnak volt a felesége. Marosvásárhelyen laktak, a férfi természetes halállal halt meg, a holokauszt előtt. Matild háztartásbeli volt, egy lánya volt, Magdolna. Matild Auschwitzban halt meg, 1944-ben. Anyám harmadik húga, Steinhart Borbála egy zsidónak volt a felesége, már nem emlékszem a keresztnévére. Borbála is háztartásbeli volt, volt egy fia, Miklós. Borbála lágerben halt meg, 1944-ben, Auschwitzban vagy Bergen-Belsenben, már nem tudom pontosan. Anyám fivérét Seidenfeld Sándornak hívták, ő is kereskedő volt, segített a nagyszüleimnek a boltban. Felesége, Regina zsidó volt, nem voltak gyermekei. Sándor tébécéfertőzést kapott a fronton az első világháborúban, derékig vízben kellett állnia, úgy betegedett meg. Így aztán a nagyszüleimnél lakott. Segített nekik, amíg volt ereje, aztán a betegség elpusztította. 1939-ben halt meg Malomvízen.

Nagyszüleimnek nagy háza volt, saját tulajdonuk, hat szobával. Emlékszem, hogy volt egy nagy, boltozatos kapu, azon mentek be a szekerek, attól jobbra volt a vendégszoba. Azt nyaranta mindig bérbe adta nagymama, mivelhogy nagyszüleim a Retyezát lábánál laktak. Sok turista onnan ment fel a Retyezátra [*Retyezát – a Déli Kárpátok egyik hegysége. – A szerk.], és nyaranta mindig sokan kerestek szállást. Nem volt villany, nagymamámnak petróleumlámpái voltak, a vizet a kútról hozták, fával tüzeltek, úgy melegítettek. Nagymamámnak volt cselédje, volt egy ember, aki vigyázott az állatokra, de gyereke is sok volt, hat, nem bírta egyedül a tennivalókat. Emlékszem, hogy volt egy kert is, mindig volt valaki, aki azt megművelte. Körülbelül ezer négyzetméteres volt, nem volt közvetlenül a ház mellett, kissé tovább volt, egy utcácskában, de tiszta csoda volt: minden elképzelhető gyümölcsfa nőtt ott. Tartottak tehenet és egy lovat is, kellett a kocsihoz.*

Nagyszüleimnek kis élelmiszerboltja volt, és volt egy kocsmájuk is, ugyanabban az épületben: a bolt az egyik szobában, a kocsmá a másikban. A boltban mindenféle élelmiszert árultak a kenyértől az olajig, de nem árultak húst. A kocsmában sört, bort mértek, a nagyszüleim láttak el mindent feladatot, nem volt segítségük, kivéve Sándor nagybátyámat. Ő tüdőbeteg volt, de ő tartotta rendben a kocsmát. Hú, mennyire tisztelték ott a nagybátyámat! Istenem, mekkora ereje volt! A kezével törte be az emberek fejét, ha berúgtak és botrányt csaptak!

Elég jól ment nekik, de bőven jutott a gondokból is, vagyis nem voltak gazdagok, hat gyermeket kellett nevelni és ruházni, öt leányt és egy fiút, tehát nem voltak gazdagok. De jól éltek. Volt idő arra, hogy kijárjanak világot látni, nagypapa elment a lányokkal Hátszegre a bálba, ahol Purimbálokat is tartottak, mert sokan voltak zsidók, de voltak másmilyen bálók is, ahogy akkoriban szoktak, hosszú ruhákkal. De nem emlékszem, hogy nagyszüleim valaha is elutaztak volna vakációzni, a hat gyerekkel és a gazdasággal szerintem még fürdőre se mentek soha, szegények.

Nagyszüleimnek a faluban is voltak barátai, az értelmiségiek: az orvos, a román pap, aki nagyon gyakran jött hozzájuk, aztán a jegyző meg egy közeli kastély gondnoka – egy Kendeffy grófnak volt egy kastélyfélesége, ő alkalmazta azt a gondnokot. Emlékszem, amint kiment az ember Hátszegről Óraljaboldogfalva irányába – ez volt az első falu, körülbelül négy kilométerre Hátszegtől –, látni lehetett ennek a grófnak a kastélyát. Innen, egy tizenkét-tizennégy kilométer hosszú út mentén, egész Malomvízig, végig kertek voltak. Csupa gyümölcsfa, tizenkét kilométeren keresztül! Igazi csoda volt! *[Az Óraljaboldogfalvi kastélyt a 13. században építette a Cåde család, akik Kendeffyre magyarosították a nevüket. – A szerk.]*

Tudom, hogy nagymama mindig Hátszegen szerezte be a kóser húst, hetente egyszer. Ott vágták az állatokat, minthogy akkoriban igen sok zsidó élt Hátszegen, ott lehetett kóser módon vágni *[Nem ismeretes, hogy magában az 1920-ban 3100 főnyi lakossal rendelkező városban hány zsidó lakott. A Magyar Zsidó Lexikon szerint az 1870 körül alapított hitközséghez 140 család 468 tagja tartozott, de nem egyértelmű, hogy ez a lélekszám csak a városra értendő-e vagy a hitközség teljes anyakönyvi területére, amelyhez három járás összes települése tartozott. A hitközség, amely ortodox alapokon működött, egyébként 1919-ben Talmud-Tórát is létesített. – A szerk.]*. A faluban más zsidó nem élt, ők voltak az egyetlen zsidó család Malomvízen. Szombaton zárva volt a bolt is, a kocsmá is *[lásd: szombati munkavégzés tilalma]*. Zsinagóga nem volt a faluban, csak Hátszegen. Nem vagyok biztos, de azt hiszem, hogy nagypapa, amíg egészséges volt, minden szombaton bekocsizott Hátszegre, és persze nagyünnepeken az egész családdal. Én azonban sohasem töltöttem velük egyetlen ünnepet sem, hiszen akkoriban Budapesten éltem, általában nyáron mentem hozzájuk a szüleimmel, a nyári szünet idején. Jöttem nyaralni, másfél vagy két hónapig voltam ott, ezt az 1940-es évek előtt. Vonattal jöttünk Hátszegig, onnan kocsival mentünk haza.

Én Budapesten születtem, 1930-ban. Csodaszép város volt, amint ma is az. A budapesti zsidó közösség igen nagy volt, nem tudom, hány zsidó élt, túl kicsi voltam, de mindenesetre nagyon sok zsidó volt. Több zsinagóga volt, az egyik a legnagyobb és legszebb Kelet-Európában, amelyiknek az udvarán az ezüstfa van, tiszta csoda! *[Farkas Mariann a Dohány utcai zsinagógára utal, valamint az Emanuel Alapítvány Holocaust Emlékművére, a Varga Imre szobrászművész által készített fém szomorúfüzre, amelynek minden levelére egy-egy mártír nevét vésték. – A szerk.]* Azt hiszem, hogy ezen kívül még több zsinagóga volt, még vagy hét-nyolc *[Budapesten legalább 20 zsinagóga és ennél sokkal több imaház működött az 1930-as években. – A szerk.]*. A közösségnek volt rabbija, volt ott mindenféle hivatalnok, hákhám *[‘bölcs ember’, ‘haszid rabbi’]*, sakter, volt héder és jesiva és így tovább *[Az 1920–1930-as évek fordulóján nem működött jesiva Budapesten. – A szerk.]*. Volt mikve is, de a mi családukban senki sem járt oda.

Akkoriban Budapesten nem voltak sajátságos zsidó foglalkozások, a zsidók kereskedők voltak, de szegényebb munkások is. Nagyon sokan, a többség, értelmiségiek voltak, tanárok, orvosok, művészek. A Latabár fivérek zsidók voltak, híres komikusok akkoriban. Mindenütt laktak zsidók, de

sok vallásos zsidó a Dohány utcában lakott, a nagy zsinagóga mellett. Ott szervezték meg a gettót is, 1944-ben [lásd: budapesti gettó].

A család pénzügyi helyzete elég jó volt, minthogy apám nagyon jól keresett. Ő közgazdász volt, egy élelmiszerüzem főkönyvelője, valamiféle import-export cég, körülbelül húsz személy dolgozott a keze alatt. Apám már nem dolgozott a fivérével, miután annak a gyára 1933–34 táján csődbe ment. Anyám háztartásbeli volt, a háztartást vezette. Budapesti lakásunkat béreltük, tulajdonképpen egy négyszintes ház egyik lakása volt, a Csáky utcában, a 33-as szám alatt. Nagyon szép, tágas lakás volt, vezetékes vízzel és villannyal, és gázzal fűtöttünk. Három szobánk volt: egyik volt az enyém, aztán egy nappali szoba meg a szüleim hálósobája, no meg fürdőszoba, konyha, hall. A bútort az elég modern volt a kor ízléséhez képest. Volt hűtőszekrényünk is, nem olyan, mint a mostaniak, nem elektromos, de azért működött: hetente kétszer jött a jeges szekér, anyám vett jeget, berakta a jég szekrénybe, lent, egy jégtartó dobozba, néhány napig eltartott. Hátról volt egy kis kert, de több család osztozott rajta. Csak a pihenésre szolgált, nyaranta kigyűltek a szomszédok, de nem természetek semmit benne.

Könyvek is voltak a házban, nekem megvolt a saját könyvespolcom, a szüleimnek úgyszintén, inkább híres, befutott írók könyveivel. Mindketten magyarul olvastak, de apa németül is. Az olvasmányok terén irányítottak engem, ők vették meg a koromhoz illő könyveket, meséskönyveket, majd ifjúsági könyveket. Apám olvasta az újságot, anyám nem, őt nem érdekelte a politika. Apámat igen, de semmiféle párthoz nem tartozott. Semmiféle politikát sem folytatott, de utálta a kommunistákat. Tudom, hogy Budapesten, a háború [az első világháború] után pár hétig a kommunisták voltak hatalmon [lásd: Tanácsköztársaság], és azok, akik nem kaptak az államtól egy nyilatkozatot, miszerint nem voltak a kommunista párt tagjai, nem kaphattak állást Budapesten [Az 1921. évi ún. rendtörvény hivatalvesztés mellékbüntetéssel büntette a kommunista mozgalomban résztvevőket. 1922 és 1926 között több szakaszban valósítottak meg létszámcsökkentést a közférében, az okok között a menekült tisztviselők létszámának állandó növekedése, illetve a Bethlen-kormány politikai szelekciós törekvése szerepelt. Mintegy 20 ezer állami alkalmazottat érintett. – A szerk.]. Apám akkoriban fiatal volt, 25 éves, nőtlen, és szüksége volt egy ilyen papírra, különben nem kaphatott munkát Budapesten.

Anyámnak volt egy segítője a házban, egy bejárónő, aki hetente egyszer jött, takarított, aztán jött tavasszal meg ősszel, amikor anyám a nagytakarításokat csinálta, vagy amikor sok volt a mosnivaló. De főzni anyám főzött. Nem volt kóser, mert az nagyon drága volt, meg aztán a lakásban nem is volt megfelelő konyha, hogy két külön asztalunk legyen az edények számára, külön kályha és edények [lásd: étkezési törvények], gond volt a hellyel is meg a költségekkel is.

Néha elmentem anyámmal a piacra, amikor épp otthon voltam, mert reggelente iskolába kellett mennem. Ott volt a Lehel-piac a közelünkben, átlagos piac volt, zöldséggel, mindenfélével. Üzletek voltak a tözsomszédáságunkban. Igen sok zsidó volt, akkoriban sok volt a kereskedő, volt mellettünk egy zsidó család, élelmiszerboltjuk volt. Emlékszem, hogy édesanyám ott vásárolt, és fizetősosztáskor fizetett. Ha nem volt nála elég pénz, hitelben is vásárolhatott, a kereskedő felírta a füzetbe.

Apám általában szombaton ment a zsinagógába, ami éppen a mi utcánkban volt, anyám és én a nagyünnepeken mentünk vele, amikor a nők is mennek [Az újlipótvárosi Csáky utcai templomkörzet zsinagógáját egy imaszobából Baumhorn Lipót alakította át 1927-ben. A zsinagóga

belső tere konzervatív: orgona nem volt, a Tóra-olvasó asztal (bima) közepén helyezkedett el. – A szerk.]. Jom Kipurkor a szüleim böjtöltek, én is, egész nap, délután öttől másnap estig, amikor is feltűnt a hold meg a csillagok. Azt hiszem, hogy tízéves koromtól kezdtem böjtölni *[A gyerekeknek a bár/bát micvójuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnek. – A szerk.]* Édesanyám péntek este [lásd: szombat] meggyújtotta a gyertyákat, és elmondta az áldást, elkészítette a hagyományos vacsorát: péntek estére általában kalácsot készített, tejeskávét ittunk kaláccsal. Szombaton tyúkhúslevest ettünk pászkalisztból készített galuskával *[Hagyományos pészahi étel volt a húslevesbe készült maceszgaluska, amely nem azonos a maceszgombóccal vagy knédlivel. Tojássárgáját kevernek el maceszlisztrel és sóval, majd hozzákeverik a habbá vert fehérjét, és a forró levesbe beleszagatják a galuskát. – A szerk.]*. Süteményt is készített Purimra, például a hámántáskát *[A hámántáska vagy humentás kelt tésztából készült sült tészta. Négyszögletesre vágott, majd félbe hajtott táskácskák, szilvalekvárral vagy cukros mákkal töltve. – A szerk.]* Édesanyám szombaton soha nem dolgozott semmit, az elkerülhetetlen tennivalókon kívül. Apa elmondta az imádságokat, de nem volt vakbuzgó, tudta, hogy tanulok hittant az iskolában, és nem töltötte meg a fejemet ő sem, anyám sem ilyen tudnivalókkal.

Minden ünnepet szerettem, nem volt különösen kedvelt ünnepem, mindegyik szép, és a mi énekeink csodaszépek. Amikor kicsi voltam, még énekeltem – jó hallásom volt – zsidó énekeket is, másokat is. Nem emlékszem, hogy Hanuka alkalmával hanukageltet kaptam volna, de édesanyám meggyújtotta otthon a hanukagyertyákat, minden nap egyet, amíg eljutott a hét gyertyáig. *[A Hanuka nyolcnapos ünnep, és naponta eggyel több gyertyát gyújtanak, így az utolsó napon mind a nyolc gyertyát meggyújtják. Hanuka alkalmával szokás volt aprópénzt adni ajándékba a gyerekeknek. Ez volt a hanukagelt. – A szerk.]* Purimra nem öltöztem be, de a zsinagógában kaptunk süteményes csomagocskákat, hámántáskával. Valószínűleg voltak Purim-bálok Budapesten, de nem tudom, hogy a szüleim elmentek volna. Pészahkor nem tartottunk kóser Pészahot, nem voltak külön edényeink, de nyolc napon át nem ettünk kenyeret, csak pászkát, előtte édesanyám nagytakarítást rendezett [lásd: homecolás], így tett különben minden nagyünnep előtt. Tudom, hogy a zsinagógában minden ősszel állítottak szukát, de én egyszer sem voltam benne. Már 1940-ben elkezdődött a háború *[Pontosabban a háború elkezdődött 1939-ben Lengyelország lerohanásával, de Magyarország csak 1941 júniusában lépett hadba, amikor csatlakozott a Szovjetuniót hadüzenet nélkül megtámadó tengelyhatalmakhoz. – A szerk.]*, és az emberek már nem tartották úgy az ünnepeket, mint azelőtt.

Amikor nagyon kicsi voltam, anyám karácsonyfát állított, egy kicsi fát, minthogy egy két-három éves kisgyerekeknek nem lehet azt mondani, hogy te zsidó vagy, a másik keresztény, és a házban minden gyermeknek volt karácsonyfája, láttam, amikor náluk voltam. Ajándékot nem kaptam. Amikor aztán megértettem, hogy én zsidó vagyok, édesanyám többé nem állított fát. A magyar húsvétra kaptam a szomszédoktól piros tojást, anya sült kalácsot vagy tésztát, minthogy másodnapon jöttek locsolni a szomszéd fiúk, a locsolás nagy divat a magyaroknál.

A szomszédaink között vagy három zsidó család volt, a többiek keresztények. Volt egy Berkovits család, nem voltak gyermekeik, volt egy fehér kiskutyájuk, nagyon kedves kutyus, szerettem játszani vele. Aztán a Faragó család, volt egy lányuk, barátnőm volt – hát ennyi. Volt aztán a Bernstein család, ha jól emlékszem, volt egy fiuk, kicsit nagyobb, mint én, mi, gyerekek egész nap együtt voltunk az udvaron. A szüleim és más családok látogatták egymást, nagyon barátságosak

voltak. Édesanyám különleges egy személy volt, mindenki szerette. Nem mondhatom azonban, hogy a szomszédokkal baráti volt a kapcsolat, inkább csak ismerősök voltak.

A családuk igen nagy volt, vagy tíz család, amikor a szüleim ráértek, meglátogatták őket, a rokonaink eljöttek hozzánk, vagy mi mentünk hozzájuk. A leggyakrabban a budapesti rokonokkal látogattuk egymást, apám fivérével, de volt olyan család is, amelyikkel nem voltunk vérrokonok: édesanyámnak volt három unokatestvére meg a feleségeik, velük látogattuk egymást, és nagyon jóban voltunk, de már nem emlékszem, hogy hívták őket. Apám fivére, Emil Budapesten élt, és látogatták egymást. Ő nagyon gazdag volt, aztán egyik napról a másikra elvesztette a gyárat és minden vagyonát, valószínűleg valami ostobaságot követett el, nekem nem mondták el, nem az én fülemnek való dolgok voltak, tizenegy-tizenkét éves gyerek voltam, valószínűleg meg sem értettem volna. Emil bácsi elég furcsa ember volt, emlékszem, hogy Lea unokatestvérem nagyon szenvedett otthon, miután a nagybátyám újranősült. Egyszer, amikor hazament az iskolából, egy cédula várta az apjától, azt írta, hogy nem akarja tovább fizetni a tandíjat, és hogy költözzön el, így aztán Lea hosszú ideig a rokonoknál, nagybácsiknál, nagynéniknél lakott. Nem volt jó sorsa azután sem, hogy felnőtt, beleszeretett egy jó házból való fiatalemberbe, úgy értettem, hogy az azt mondta neki, hogy elvenné feleségül, ha nem lenne zsidó (a fiú nem volt az). Így aztán huszonnyolc éves korában, ha jól emlékszem, Lea öngyilkos lett emiatt, talán valamilyen tablettákat vett be, lefeküdt, és már nem ébredt fel.

Hilda néném az 1940-es évekig jött hozzánk Aradról látogatóba, azután már nem lehetett. Ilona néném rendszeresen jött, mivel a lánya, Aliz unokatestvérem nálunk lakott. Azért, mert abban a faluban, Maglódon, nem volt iskola. Hétvégén mindig hazament, közel volt. Rozália nénémnél, aki Marosvásárhelyen élt, csak egyszer voltam. Ő még volt nálunk párszor, de 1940 után, amikor megkezdődött a háború, minden kapcsolat megszakadt. Egy ideig leveleztek a szüleimmel, aztán őket is deportálták. Frida, édesanyám testvére Zágrábban élt, ugyanúgy Irén is. De ez a két nagynéném soha nem jött Budapestre, mi sem voltunk náluk, de leveleztek édesanyámmal. Matild néni szintén látogatott bennünket, és mi is voltunk Marosvásárhelyen, Erdély visszatérése után, 1940 után [Észak-Erdélyről van szó, lásd: második bécsi döntés], de ez volt az utolsó alkalom, mert azután elkezdődtek a deportálások, őt is, Magdolna unokatestvéremet is elvitték Auschwitzba, és a nagynéném meghalt ott, csak az unokatestvérem tért vissza. Aztán később elment a családjával New Yorkba, Amerikába. 1939-ben láttam utoljára Sándort, anya fivérét, majdnem tíz éves voltam akkor, aztán elkezdődött a háború, és többé már nem engedtek át a határon. Borbála néném Gyergyószentmiklóson lakott, vele sose látogattuk egymást, talán édesanyám levelezett vele.

Anyám gyakran megvert, mert éktelenül rossz gyermek voltam. Fiús voltam, egész nap a fákon mászkáltam meg mindenfelé, nem akartam enni, sovány voltam, mint egy szúnyog. És persze hogy édesanyámnak kellett velem kínlódnia, rettenetes gyerek voltam, anyával voltam többet együtt, minthogy apának munkába kellett járnia. Sok oka volt arra, hogy haragudjon rám. Ha én lettem volna az ő helyében, egy ilyen kölyköt agyoncsaptam volna. Szegény anyám örökké azt mondta, hogy „Ha lesz majd gyereked, csak fele olyan legyen, mint te!”. Apám végtelenül szeretett, el is kényeztetett egy kicsit. Elég hibás nevelés volt, minthogy apa keveset volt velem, aztán mikor hazajött, persze hogy kényeztetett. Mivel én szinte semmit sem ettem, mindig baj volt velem az asztalnál, anyámnak már elege volt belőlem, de apa védelmébe vett, mondván, hogy „Hagyd békén a gyereket, meg akarod ölni a gyereket, hadd el, mert valamit csak eszik ő is”. Sohase ízlett, ami az asztalon volt, nagyon válogatós voltam, és sovány, mint az ujjam. Csak a sült krumplit

meg a fasírozottat és a bécsi szeletet szerettem, a spenótot és a zöldségfélét ki nem állhattam, és szegény édesanyám nem tudta, mit is főzzön, hogy megegyem. Szerettem még a húslevest, ahogy édesanyám főzte, pászkagombóccal – de hát nem voltam ló, hogy spenóttal etessenek! Anya vett déligyümölcsöket, vitaminokat, hogy életben tartson. De sokat sportoltam, így aztán elkezdtem megerősödni. A háború idején tanultam meg enni, amikor rettenetes éhínség volt, napi tíz vagy húsz deka kenyeret kaptunk, már nem tudom pontosan.

Amikor kicsi voltam, édesanyám mesélt, játszott velem, de amikor kicsit nagyobb lettem, többet voltam a gyerekekkel a ház körül, vagy mentem úszni a Margitszigetre. Kiskoromban, hatéves koromtól a német óvodába jártam. Aztán négy évig az elemi iskolába, majd négy évig a gimnáziumba.

Voltak zsidó jellegű elemi iskolák is, de engem a szüleim az állami iskolába járattak. Magániskolák is voltak, de ott igen sokat kellett fizetni. De tanultunk hittant, tanultuk a zsidó ábécét, olvasni is. Egy zsidó tanárnő oktatott. Nagyon szerettem a történelmet, valamiféle mese volt számomra, nem szerettem azokat a tantárgyakat, ahol számolni kellett, mint a számtant, a kémiát vagy a fizikát. Volt egy kedvenc tanárnőm, aki a történelmet tanította, ő volt az osztályfőnöknőnk, akit nagyon szerettem, már nem emlékszem, hogy hívták. Sohasem volt semmiféle gondom a tanárokkal vagy az osztálytársakkal amiatt, hogy zsidó vagyok.

Iskolás koromban voltak barátnőim, látogattuk egymást, voltak zsidók is, nem zsidók is, nem volt különbség. Volt egy barátnőm, akivel egy házban laktunk, Faragó Zsuzsa volt a neve, szomszédok voltunk. Más nevek nem emlékszem, de érdekes módon arcokra igen. Együtt mentünk a strandra, sízni, korcsolyázni. Moziba is gyakran mentem, megszöktem otthonról, anyám nem is tudta. Volt zsebpénzem, a délutáni matinéra jártam. Volt egy mozi a közelben, az „Ipoly”, nagyon szerettem a filmeket, rendkívül jók voltak, szenzációs színészeink voltak. Igen jó magyar filmeket láttam, de amerikaiakat is. Aztán jártam a gyerekszínházba, ott volt a közelben a Vígszínház, vasárnap mindig volt matiné a gyerekeknek. Apával vagy édesanyámmal mentem, vagy mindkettejükkel, de nem tiltották azt sem, ha csak a barátnőimmel mentem.

Az iskolán kívüli egyéb tevékenységek a kirándulások voltak, a cserkészszervezettel télen is, nyáron is jártuk az országot: szinte minden várost láttam. Szegedet, Debrecent, Tatabányát, Kecskemétet, Szolnokot, minden várost. Volt cserkészegyenruhánk, persze a lányoké szoknya, cipő, harisnya vagy zokni nyáron, zöldes, khaki színű blúz, nagykarimájú kalap, mint a mexikóiaknak, az áll alatt rögzítő szalaggal, meg nyakkendő. Emlékszem arra, hogy voltak gyűléseink, rendben tartottuk az iskola környékét meg a lakóházunk melletti parkot. Zöld egyenruhában, nagy, zöld kalapban jártuk az erdőket, gyűjtöttük a szemetet, ami meglehetősen ritka volt, még érezhető volt Magyarországon az osztrák civilizáció hatása. Nemigen volt időm az iskolán kívül is barátokat szerezni, legfeljebb az unokatestvéreim voltak, akikkel a családi látogatások alkalmával találkoztunk. A hét folyamán elfoglalt a cserkészlet, az iskola, a tanulás, így aztán nem volt sok szabadidőm.

A háború előtt nem voltam tulajdonképpen nyaraláson, úgy, hogy két-három hétig legyünk valahol, de nagyon sokat jártunk kirándulni. Szinte az egész országot láttam, sokat utaztam, mentünk a Mátrába. Kedvenc vakációs színtereim a Balaton meg a Mátra voltak. A Balatonnál többször voltam, egy-egy hétre, aztán a város maga is végtelenül sok örömet, látni- és járnivalót nyújtott. Imre unokatestvérem (Emil nagybátyám fia) házikójában szálltunk meg, ő akkoriban még

nem volt házas, dolgozott. Aztán apával jártam úszni. Apa a tó szélén maradt, nem tudott úszni, de annyira bánta, hogy nem tanult meg, hogy mindenáron meg akart engem tanítani: ott állt velem a vízben, ami nekem elég mély volt, neki a derekáig ért, mutatta nekem, hogy kell csinálni. Ő járt velem Budapesten is a strandra, a Margitszigetre. Azon a strandon, ahova gyakrabban jártunk, a férfiak és a nők külön helyen úsztak. De minthogy én gyerek voltam, hagyták, hogy a férfiak közé menjek, és többet voltam apával. Álomszép gyermekkorom volt, amilyet sose tudtam megadni a saját gyermekemnek. Mindenekelőtt: a város gyönyörű volt, ott volt a Duna, ahol én is megtanultam úszni.

Emlékszem, hogy katonai felvonulásokon is voltunk, augusztus 20-án, Szent István napján. Ő volt a katolikus hitre [*pontosabban: a kereszténységre*] megtérített Magyarország első királya, ezer évvel ezelőtt. Felmentünk a királyi palotába, Budán, a Duna-part felett, ott van a Mátyás-templom is. Minden vasárnap őrsváltás volt, szédítően jóképű fiúk, egyforma magasak, 1 méter 80 centi, különleges egyenruhában. Az őrség ott volt folyamatosan szolgálatban, nyolcóránként váltották egymást, a vasárnapi egészen különleges volt, aki akarta, felment a nagy palotához, és ott nézte. Mi télen, nyáron minden vasárnap ott voltunk. Nagyon ritkán maradtunk el. Az óvodában és később az iskolában a gyerekeket hazaszeretetre nevelték.

Szombaton is mentem iskolába, de a nap többi részét a szüleimmel töltöttem otthon, tanultam. Nem mondhatom, hogy kényszerítettek, hogy otthon üljek, persze a nagyünnepeken kívül. Egyedül mentem a táborokba, nyáron a cserkészekkel két hétre vagy tíz napra. Néha kimentünk a városba, vendéglőben enni, de ez elég ritkán történt. Nem volt autónk, akkoriban nemigen volt szokás, nagyon gazdagnak kellett lennie valakinek ahhoz, hogy autója legyen, vonattal utaztunk, amikor nyaralni mentünk, vagy pedig autóbusszal.

Az első alkalom, amikor antiszemitizmust tapasztaltam, 1943-ban volt. Akkor éreztem az első pofont, tizenhárom évesen, amikor a zsidó gyermekeket eltávolították a szervezetből, és ott kellett hagynunk az egyenruhákat is [lásd: cserkészlet].

Szintén 1943-ban láttam a háború első jeleit, amik elborzasztottak. Visszatértek a magyar katonák a frontról, nyár volt, a strandon voltam, volt ott néhány szálloda, amiket hadikórházakká alakítottak a sebesültek számára, legtöbbjük negyvenévesnél fiatalabb ember volt. Egyeseket kosarakban vittek, nem volt sem kezük, sem lábuk, csak a törzsük és a fejük élt.

Az antiszemitizmus csak a negyedik gimnáziumi osztályban jelent meg, a záróvizsgán, amikor már a ruhára varrt sárga csillagot kellett viselnem: már márciustól viseltük, a záróvizsga júniusban volt. Még volt néhány zsidó osztálytársnőm – a fiúk és a lányok külön osztályokba jártak –, de sem az osztálytársaink, sem a tanárok nem viselkedtek megkülönböztető módon, tudták, hogy nekünk, zsidó gyerekeknek elég bajunk volt így is.

Azonban Budapesten zsidóellenes törvények érvényesültek [lásd: zsidótörvények Magyarországon], az egyetemekre nem iratkozhattak be zsidók gyermekei, csak egy igen kis arányban, már nem emlékszem, talán 1 százalékban [Az 1939:IV. tc. (az ún. második zsidótörvény) visszaállította a felsőoktatási intézményekben a *numerus clausus*-t, a korábbi 6%-os arányt csak a műegyetemen emelve fel 12%-ra. – A szerk.]. A zsidóknak csak bizonyos üzletekben volt szabad vásárolniuk, meghatározott időpontban, reggel és délután [lásd: kijárási tilalom Budapesten]. Nem volt szabad kimenni a házból. Már viseltük a sárga csillagot, körülbelül tíz centiméteres volt, baloldalon kellett

viselni, jól látható módon. Ha nem viselte az ember, egy rosszindulatú személy feljelenthette, és nagy baj támadhatott belőle a hatóságokkal. Édesapámnak is gondjai voltak a munkahelyén, a gyárat, ahol dolgozott, 1944-ben bezárták a bombázások miatt.

A szüleim tudtak Lengyelország lerohanásáról, beszéltek róla, de nem akarták elhinni, egész egyszerűen nem hitték el, hogy ez lehetséges. Valószínűleg hallottak a lágerekről is, de nemigen beszéltek előttem ilyesmiről, televízió akkoriban nem volt, csak rádió, de én rádiót sem igen hallgattam, elfoglalt az iskola. Apám, szegény, amikor megkezdődött a zsidókról meg a lágerekről szóló mendemonda, meg volt győződve, hogy Magyarországon sohasem történhet meg ilyesmi. Egészen 1942-43-ig nem éreztük a háborút, de aztán 1944-ben a német hadsereg bevonult Budapestre [lásd: Magyarország német megszállása].

1944 nyarán ki kellett költöznünk a házunkból, a németek, amint bevonultak, arra kényszerítettek, hogy hagyjuk el a lakásunkat. A volt lakásunk közelébe költöztünk, egy másik utcába, egy sárga csillagos házba. Zsúfoltan éltünk, két zsidó család két szobában, közös konyhával. Nagy ház volt vagy négy emelettel, és nagyon sok zsidó család élt ott, nem tudom, mennyi. Ahova be kellett költöznünk, apa elhozta az egyik szoba bútorát, a többi dologgal nem tudom, mi lett. Tudom, hogy velünk szemben egy keresztény család lakott, és apám átvitte oda két-három bőröndnyi dolgainkat, ruhafélét, ilyesmit, ezek megmaradtak. A háború után visszakaptuk. Ugyanakkor fokozódtak a bombatámadások is, úgy tavasztól, 1944 márciusától, éjjel-nappal bombáztak [Az első (angol) légitámadás 1944. április 3-án érte Budapestet. Ezt követően rendszeressé váltak a légitámadások. Lásd még: légitámadások Magyarország ellen; Budapest bombázása. – A szerk.]. Többet ültünk a pincében, mint fent a lakásban, szinte minden órában bombáztak, minden nap, öt, hat, hét alkalommal, nappal és éjszaka. Voltak légópincék, de nem a mi szomszédságunkban. Megtudtuk, hogy a korábbi lakóházunkat bombatalálat érte, a homlokzata ráomlott a pincére, ami igen nagy volt, boltozatos, és mindenki, aki ott volt, meghalt. A bombázások hat-hét hónapon át tartottak, az orosz hadsereg megérkeztéig, karácsony utánig. 1944 októbere elején apámat elvitték a sárga csillagos házból munkaszolgálatra, Budapest határába, nem lehetett kivinni a városból, mert Budapestet szinte teljesen körülvették az amerikai, angol és orosz csapatok.

1944. október 15-én Horthy kormányzó ki akarta vonni az országot a háborúból, mert felismerte, hogy a háború elveszett. Beszért erről a rádióban [lásd: Horthy-proklamáció], és e beszéd után a ház gondnoka, ahol laktunk, egy idősebb zsidó, talán Lővinek hívták, vagy valahogy így, azt hitte, hogy véget ért a háború, és másnap levette a házról a sárga csillagot. A Horthy nyilatkozata utáni napon bejött Szálasi Ferenc, minthogy Horthynak el kellett hagynia az országot [1944 októberében Horthy Miklós kormányzót a németek és a magyar nyilasok lemondatták, és családjával együtt Németországba hurcolták. – A szerk.], de az öreg nem tudta elképzelni, hogy Horthy helyébe Szálasi jön. Valószínűleg a többi házon ottmaradtak a sárga csillagok, és jött két német tiszt és két vagy három magyar csendőr a házba, és érdeklődtek a gondnok felől, minthogy látták, hogy a csillag eltűnt a házról. Egy lakásban laktunk az öreggel. És minthogy ahhoz értettek, hogy ne kérdezzenek, hanem üssenek, gyötörjenek, elkezdtek ütlegetni az öreget, mert nem volt joga a csillag levételéhez. És az öreg ordított, édesanyám pedig megijedt. És hát milyen egy édesanya, azonnal a gyermekét akarta védelmezni ki tudja, mitől, és el akart rejteni. Hova bújjak, hiszen már hallatszottak a léptek a szobánkhoz közeledni. Az első, kéznél levő megoldás az volt, hogy az ágy alá bújjak. És minthogy négykézláb igyekeztem az ágy alá, gondolom, hogy a popsim a lábaimmal kint volt még, kinyílt az ajtó, és az egyik magyar csendőr felém lőtt, talán azt gondolta, hogy egy

férfi vagyok, de nem is kérdezett. Az egyik térdemben ütést éreztem. Amikor kijöttem az ágy alól, mindkét lábam tele volt vérrel. Szerencsém volt, hogy a golyó kijött, megtalálták az ágy alatt, de a jobb térdemen átment a golyó. Magam mentem le a negyedik emeletről, mert ott laktunk, és egy magánautó elvitt a kórházba, ahova beutaltak. Aztán a csendőr mindennek a tetejébe azt mondta, hogy önvédelemből lőtt, hallatlan dolog: hogy egy tizennégy éves kislánytól kelljen védekeznie?! Megtámadhattam őt? Ma se értem.

A zsidó kórházba vittek, ami a gettó mellett volt, ahova aztán bezsúfoltak bennünket. A zsidó kórház négy emeletes volt, és tele volt betegekkel, nem zárták be. Ez a zsidó kórház a háború kitörése előtt is létezett, az orvosok többsége zsidó volt, de bárkit fogadtak. A kórházban röntgenképet készítettek a lábamról, gipszbe tették, és a másik térdemet, amit kijöve telekor szintén érintett a golyó, bekötötték. A meglőtt térdem bajok voltak, mert amint a térd alatt átment a golyó, ketté vált, és időre volt szükség, hogy meggyógyuljon. Két vagy három hétig voltam ott, édesanyám nem volt velem, nem jöhetett a bombázások miatt *[Nem tudni, melyik kórházról van szó: a gettó mellett, a Wesselényi utca 44. szám alatti iskolaépületben volt kórház. Lásd: gettó kórház. A modern, jól felszerelt Szabolcs utcai Zsidókórházat azonban még 1944 májusában elvették a németek. – A szerk.]*

Mire kivettek a kórházból, már karácsony volt, december 24., amikor összegyűjtötték a zsidókat, és a Duna-partra vitték, ahol agyonlőtték őket [lásd: zsidók Dunába lövése]. Nagy szerencsével szabadultunk meg. Karácsonyeste, 24-én, hat óra körül édesanyám nem volt otthon, kimehetett vásárolni. Én voltam otthon, az ágyban, mert még gipszben voltam, nem vették le, még hat hétig kellett addig várni. Már nem volt áram, az egész városban szünetelt az áram, gyertya világított a szobában. Egyszer csak belép a szobámba – az ajtók nyitva voltak – két német tiszt és néhány magyar, nem voltak rendőrök, civil ruhában voltak, és megkérdezték, miért vagyok ágyban. Mondom, hogy meglőtték a lábam, és gipszben vagyok, és meglátták a fülbevalómat, arany gyermekfülbevaló, mondták, hogy vegyem ki. Elvették, meg egy kis gyűrűt meg egy órát, és elmentek. Többet nem mondtak semmit, nem vittek el, hiszen látták, hogy gond lett volna elszállítani. Mindenki mást összegyűjtöttek a házból. Utólag tudtam meg, hogy a Duna partjára vitték, és belelőtték őket a Dunába. Édesanyám éppen jött hazafelé, és egy szomszéd, azt hiszem, hogy keresztény, intett neki, hogy ne menjen, és mondta, hogy „Asszonyom, láttam, hogy a zsidókat összegyűjtötték, ne menjen oda!”. Erre édesanyám azt mondta, hogy „Hogyne mennék, ott van a gyermekem, ágyban fekszik!”. Akkor azt mondta az az ember, hogy „Maradjon itt, hogy ne lássa meg senki. Én megnézem, hogy viszik-e a gyermeket, mert hordágyon kell vinniük, másképp nem lehet”. És a németek elmentek, az ember látta, hogy nem vagyok az összegyűjtöttek között, és akkor édesanyám hazajött, és azonnal magához vett, és akkor bementünk a gettóba. Abban a sárga csillagos házban körülbelül áprilistól, májustól decemberig voltunk *[Föltehetően védett házakban voltak a gettóba költözés előtt, amely előtt talán csillagos ház volt (Az 1944. június 16-án kiadott rendelet alapján alakították ki a csillagos házakat.). A zsidóknak 1944. december 5-ig kellett beköltözniük a gettóba. A védett házakban élőkre ez a rendelet nem vonatkozott, de a védett házak sem nyújtottak teljes biztonságot a nyilas bandák garázdálkodása ellen. Ezért választották inkább a gettót. – A szerk.]*

Csak akkor kezdtek falat emelni a gettó körül [lásd: budapesti gettó], és akik túléltek azt a razziát, odavitték őket, mi is bementünk, valamiképpen kötelező volt. A gettót a nagy zsinagóga mellett alakították ki, ahol a zsidó kórház is volt. Be volt kerítve, katonák és rendőrség őrizte. Nem volt

szabad kijárnunk, naponta egyszer hoztak enni, kenyéradagot, de rettenetesen éhezünk akkor. A gettóban körülbelül másfél hónapig voltunk [*A gettó 1945. január 18-án szabadult föl. – A szerk.*]. Nem voltak meg az elemi létfeltételek, nem volt tűzifa, nem volt fűtés, a tél közepén. Egy szobában voltam édesanyámmal, aztán apám is megjött, mindhárman egy szobában laktunk. Amíg meg nem jött, édesanyám semmit sem tudott felőle, hol van, mi van vele. Apám nemigen mondta, hogy merre volt, de tudom, hogy nem hagyhatta el Budapestet, mert a várost körülvették a szövetségesek, lövészárkot ástak, meg egyéb nehéz munkákat végeztek, azt hiszem. Már folyamatosan bombázták a várost, a németek elkezdték a visszavonulást, de minden egyes házért harc folyt, minden házért, nem akarták feladni a várost. Nemigen mentünk ki, hiszen úgy lőttek, mint az őrltek. Volt valakinek a gettóban rádiója, és így tudtuk meg attól az embertől, hogy a németek feladták a várost, a peremkerületekben még folytak a harcok, még jó pár héten át, de a szovjet hadsereg már a városban volt.

Amíg a gettóban voltunk, édesanyámnak voltak útlevelei számunkra, amiket Wallenberg gróf adott, de egyszer sem láttam, azt gondolom, hogy akik felmutatták ezeket, azokat nem vitték el [*Wallenberg előkelő svéd családba született, de nem volt gróf. – A szerk.*]. Nem tudom, hogyan szerezte őket anyám, de ő járt utánuk, apám már nem volt velünk, már elvitték a munkaszolgálatra. Valószínűleg elment a svéd követségre, oda bemehettek a zsidók. Ezt tette az az ember, Wallenberg, egy rendkívüli ember volt. És milyen sorsa lett, Istenem! Ma sem tudják, hol halt meg, mikor, milyen körülmények között!

Amíg a gettóban voltunk, nem tudtuk, mi történt a család többi tagjával. Aztán megtudtuk. Emil bácsi elszökött Budapestről Csehszlovákiába a feleségével, attól félve, hogy elviszik őket megsemmisítő táborba, de nem tudta, hogy onnan előbb elvitték a zsidókat, mint Magyarországról. 1944-ben ment el, az év elején, és amikor elkezdtek összegyűjteni a prágai zsidókat, mert hogy ott volt, valahol Prága mellett [lásd: Cseh-Morva Protektorátus], öngyilkosok lettek a feleségével. Megölték magukat, mert nem akarták, hogy a kivégzőtáborba vigyék őket. Nagybátyám meghalt, és az unokatestvérem, a fia a háború után elment oda, és megpróbált megtudni valamit róluk, hova temették őket, de soha nem talált semmit, valószínűleg tömegsírba kerültek. És tudom, hogy édesapám kérte Ilona nénémet és Jákob bácsit, amikor elkezdődött ez az egész, hogy jöjjenek Budapestre. Megszabadulhattak volna, ahogy a szüleim és én is megszabadultunk, a Wallenberg-től kapott útlevelekkel. De nem akarták odahagyni a házat, abban a kis faluban [*vagyis Maglódon*] mindenki tudta, hogy zsidók, őket vitték el legelőször.

Miután 1945 januárjában felszabadultunk, visszatértünk a sárga csillagos házba, minthogy odaát, ahol azelőtt laktunk, semmi sem maradt a bombázás után, be tudtunk menni, de a háznak nem voltak ablakai, nem voltak ajtók, bútorok sem. Emlékszem, hogy miután felszabadítottak, az emberek kijártak a házból, összeszedték a lótetemeket az utcáról, és lóhúst ettek, a bombázások során meghalt lovakat, minthogy nem voltak betegek. Lehet, hogy akkor is megették volna a húsukat, ha betegek, annyira éhes és kétségbeesett volt mindenki. Én is ettem lóhúst, édesanyám fasírozottat készített belőle, nagyon finom volt annyi éhezés után. Ugyanakkor vették le a lábamról a gipszet, de a lábam merev volt, mint egy fadarab. A térdem nem mozgott, és akkor anyám talált egy ápolónőt, aki naponta jött hozzánk és tornáztatott. Kegyetlenül fájt, mígnem aztán a lábam elkezdett mozogni. Én, amikor hallottam a lépcsőn a nő lépteit, már sírtam, úgy féltem a fájdalomtól. Aztán lassacskán elkezdtem behajlítani a lábamat.

A felszabadulás után nem kerestünk senkit, az egész város romokban hevert. Sok idő múlva, tán egy évvel később, megtudtuk, hogy a nagynéném meghaltak Mauthausenben [*Máshol Auschwitzot, ill. Bergen-Belsent említi, valószínűleg valóban ott pusztultak el, nem Mauthausenban. – A szerk.*]. Édesapám levelezett valakivel Budapesten, és megkérte, hogy érdeklődjön. Tudtuk, hogy a marosvásárhelyieket elvitték. Csak édesanyám kisebbik húga, Irén élte túl. Frida nénit deportálták. Irén néném megmenekült a deportálástól, mert akarva-nem akarva áttért a férje vallására, a katolikus hitre [Lásd: A zsidó személyek körének meghatározása Horvátországban].

Tavasszal, 1945 áprilisában átjöttünk Aradra, akkor minden határt megnyitottak, lehetett menni Bécsbe, Amerikába, nyugatra. Apám beszélt a húgával, Hildával, aki Aradon lakott, és eljöttünk látogatóba. Marhavonattal jöttünk, de csak látogatóba, meg nem fordult a fejünkben, hogy itt maradjunk. Azzal jöttünk, ami rajtunk volt, semmi egyébünk nem volt. De aztán annyit győzködte apámat a húga meg a nagybátyám, hogy apám azt mondta, hogy Romániában maradunk, és nem térünk vissza Budapestre. Egy ideig Aradon laktunk, a nagynénémnél, aztán vagy hat-hét hónapig Hátszegen édesanyámmal, minthogy ő visszaszerzett egyet s mást a szülei dolgaiból, akik meghaltak: bútort, edényeket, ágyneműt, párnákat, ruhafélét. Nagypám 1933-ban vagy 1934-ben halt meg, nagymamám 1940-ben. Anyám először is a temetőbe ment, hogy lássa, hova temették a szüleit és a fivérét. Természetesen megtalálta a sírokat a zsidó temetőben, aztán kiment, megnézni a házat, milyen állapotban van, beszélt a tulajdonossal, ennyi volt. Ez 1945 őszén volt, vagy 1946-ban.

Akkor, tizenöt évesen találkoztam azzal, akit egész életemben szerettem, és ma is szeretek, Tibi Gușîță volt a neve, sokkal idősebb volt, mint én, úgy huszonnégy éves forma, diák volt Bukarestben. Ő nem volt zsidó, román volt, egy módos családból. Először 1945. augusztus 23-án láttam, akkor ünnepelték először augusztus 23-at a háború után [lásd: Románia kiugrása a háborúból], a legszebb fiú volt ott, rendkívüli kék szemei voltak, gesztenyebarna haja, de akkor nem beszéltem vele. Gondolom, hogy én is eléggé feltűnő lehettem, nem voltam olyan, mint a többiek: egyáltalán nem tudtam románul, másképp öltözködtem, mint a falusiak. Pár nappal később bemutatták nekem, és én szerelmes lettem belé. Nagyon tiszta szerelem volt az, és én azt hittem, hogy ő is ugyanúgy érez. Amíg ott laktunk, egyfolytában együtt voltunk, ő meg tökéletes úriember volt, pedig bármit tehetett volna velem, annyira kábult voltam a szerelemtől. Aztán három hétre elutaztunk Aradra, már nem tudom, miért, és amikor visszajöttünk, megtudtam, hogy egy másik, gazdag lánynak udvarolt. Annyira sokkolt ez, nemsokára elutaztunk Csíkszeredába, hogy aztán többé sohasem kerestem. De megtudtam utólag, hogy elvette azt a lányt, és emlékszem, hogy zokogtam Csíkszeredában, anyám nem tudta, mit csináljon velem, meg is vert, hogy nem tértem magamhoz. Sírtam és mondtam, hogy ő sose lesz boldog azzal a lánnyal, és én se, senki mással, és bizony mindkét dologban igazam lett.

Amikor elutaztunk Hátszegre, apám éppen akkor talált állást, és elment Csíkszeredába. Egy hajdani aradi ismerősével találkozott, mivelhogy 1940–1944 között ide járt, Romániába, szerződéseket kötni fa és bútor vásárlására. Magyarország nagyon szegény erdőkben, és itt sok erdő volt, különösen a Székelyföldön. És találkozott Aradon egy ismerőssel, egy Lempert nevű zsidóval. Sokkal idősebb volt, mint apám, és azt mondta neki: „Bozóky úr, jöjjön Csíkszeredába, szerzek lakást, lesz munkája, főkönyvelő lesz nálam, a gyárban.” Neki volt ott egy fűrészüzeme meg egy malma Csíkszeredában, és elszédítette apámat. Végül is így kerültem Budapestről Csíkszeredába.

Apám főkönyvelőként dolgozott az ottani fűrészüzemben. Pont a város közepében laktunk, egy régi bérlakásban. Akkoriban nem voltak tömbházak Csíkszeredában, siralmasak voltak a körülmények. Volt két szobánk, egy konyha és annyi. Az emeleten laktunk, vederrel vittük fel a vizet az utcáról, kútról, nem volt vízvezeték. Villany az volt, a vécé a folyosó végén, fából, mint falun. Télen, amikor ki kellett menni, megfagyott az ember fenéke, amíg lehúzta a nadrágot vagy a ruhát, és leült. Rettenetes volt. Azt hiszem, hogy apámat felőrölte a testvéreinek az elvesztése, minthogy mi egy igen összetartó család voltunk, ez felőrölte őt. Meg aztán elkövette azt a hibát, és erre rájött, hogy meglehetősen elvágta alattam a fát, hogy idehozott Csíkszeredába, a világ végére. Valóban igen szegények voltunk akkor, és hat-hét év alatt, amennyit még élt apám, nem szerezhettünk vagyont.

A nagyszüleim házat eladta Magdolna unokatestvérem, anyám Matild nővérének a lánya, amikor visszatért a lágerből. Azt mondta anyámnak, hogy az apja, aki még a deportálás előtt meghalt, kölcsönt adott a nagyszüleimnek, akik megszorultak, gondjaik voltak a bolttal, a házzal. Tudom, hogy nagyapám kölcsönt vett fel, de azt is tudom, hogy az öregek megadták ezt a tartozást, tehát anyámnak is joga volt a házra, hisz ez volt a szülői ház. Aztán Magdolna épp akkor adta el a házat, amikor a pénzbevéltetés volt, 1948-ban [lásd: az 1947-es és 1952-es pénzreform Romániában]. Tehát gyakorlatilag ezt a gyönyörű házat a kerttel együtt a szemétre hajította, minthogy a bevéltetés előtt adta el, és csak a néhány millióval maradt. Apám írt egy levelet Magdának, hogy ne adja el a házat a stabilizálás előtt, mert az ablakon hajítja ki a pénzt, nem marad semmi értéke. És persze apám elég kemény hangú levelet írt, mert tudta, hogy anyám nem szólna semmit. Magdolna annyira durva levelet írt anyámnak – hogy ő követelte a házat, ami nem volt igaz –, hogy édesanyám többé nem válaszolt, soha nem is találkoztak többé, pedig hát az unokahúga volt.

Miután a háború véget ért, nem gondoltunk arra, hogy kivándoroljunk, akkoriban ez még nem volt lehetséges. Nagyon nehezen lehetett ehhez jóváhagyást szerezni. Más országba se lehetett, csak ha voltak rokonai az embernek, akik fizettek a kommunista államnak [*Izrael és Németország fejkvótát fizetett Romániának minden kivándorló után. A fejkvótát a kivándorlók képzettsége és Romániában betöltött pozíciója alapján állapították meg. Egy egyetemi diplomával rendelkezőért többet kellett fizetni, mint egy szakiskolai végzettségű emberért. Az 1960-as évek végétől átlag 3000 dollárba került Izraelnek egy-egy romániai zsidó "kivásárlása". – A szerk.*]. Nagy nehezen lehetett útlevelet kapni [lásd: román állampolgár külföldre utazása], ez is gond volt, egy kirándulásra, hogy elmenj és ne gyere vissza. De akkor az itthon maradt családot hozta az illető nehéz helyzetbe.

Csíkszeredában folytattam középiskolai tanulmányaimat, minthogy már négy évet jártam Budapesten az akkor kötelező nyolcból. A gimnázium után egy évig, ha jól emlékszem, titkárnőként dolgoztam a csíkszeredai városi kórházban, 1949-ben. A műszaki rajzoló iskolát 1948–1951 között végeztem el, szintén [Csík]Szeredában, miközben dolgoztam is.

Örvendtem, mint bárki más, amikor meghallottuk, hogy megszületett Izrael állam [lásd: Izrael állam megalakulása]. Nincs rokonom Izraelben, így a háborúk nem érintettek közvetlenül. Nem is voltam ott, egyszer sem, mert nem lett volna kihez mennem, a barátaim, akik ott voltak, egész egyszerűen elfelejtettek, ahogy odamentek, egy levelet vagy lapot sem küldtek, minden kapcsolatot megszakítottak velem.

A férjemet, Farkas Albertet egy jégkorongmeccsen ismertem meg, Csíkszeredában, 1948-ban. A férjem főnöke ismerős volt, ő mutatta be. Albert 1923-ban született, Csíkszentdomokoson [1920-

ban 5000 lakossal rendelkező nagyközség volt Csík vm.-ben, a trianoni békeszerződést követően Romániához került. – A szerk.], ő is zsidó volt, és magyarul beszélt, mint én. Budapesten tanult könyvtártudományt, de amikor megismertem, a román hadsereg tisztje volt. Három húga volt: Székely Rozália, aki egy magyarhoz ment férjhez, Székely Bélához, ma is él Désen. Régeni Etelka, egy magyar zsidónak, Régeni Zoltánnak a felesége, ő Marosvásárhelyen él [A férj meghalt, Régeni Etelka egyedül él. – A szerk.], a harmadik nővér Reismann Julianna, egy zsidónak, Reismann Ödönnek a felesége, Sepsiszentgyörgyön él. A férjem szülei meghaltak 1944-ben, a lágerben, és egy húga is. Gyergyószentmiklósról vitték őket el, két húgával együtt, Bergen-Belsenbe, ha jól tudom. A Marosvásárhelyre férjezett húgát Auschwitzba vitték. A férjemet a holokauszt idején Mauthausenbe vitték. Előbb munkaszolgálatra, amikor a magyarok elvitték a zsidókat, valahova Budapest mellé – ő akkoriban Budapesten lakott –, már nem emlékszem, pontosan hova, aztán elvitték a lágerbe, Mauthausenbe, több mint egy évet volt ott. Tartotta a kapcsolatot a húgaival, ők nagyon összetartottak, és ő volt az egyetlen férfi a családban, nagyon ragaszkodott a húgaihoz.

1950-ben házasodtunk össze, inkább az apám nógatására, aki azt mondta, hogy nehéz abban a városban egy jó zsidót találni. Számomra nem volt fontos, hogy a férjem zsidó vagy nem, minthogy a családom ugyancsak tarka, vegyes volt. Igen sok keresztény van a családban, különösen az unokahúgaim. Nem kötöttünk vallásos házasságot, minthogy nem volt zsinagóga Csíkszeredában. Volt egy, de romos volt, és a zsidók olyan kevesen voltak, hogy nem engedhették meg maguknak, hogy megjavítsák, nem is hiszem, hogy volt tíz férfi, hogy kiteljen a minján. A zsinagóga 1940–1944 között pusztult el, amikor a magyarok voltak ott, a berendezést ellopták [A második bécsi döntést követően, 1940–1944 között Csíkszereda átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. – A szerk.]. Aztán meg a férjem párttag is volt, és ott dolgozott, ahol dolgozott, csak polgári esküvőnk volt. Miután összeházasodtunk, Csíkszeredában laktunk még vagy egy évig. Béreltünk egy szoba-konyhás lakást, annyi volt, ott laktunk. Barátaink románok is, magyarok is, zsidók is voltak. Kevés zsidó volt, minthogy onnan deportálták őket, és a visszatértek legnagyobb része elment Izraelbe.

Én nagyon hamar terhes maradtam Évával, nem volt szándékomban gyermeket szülni, túl fiatal voltam még, alig voltam húsz éves, az orvos azt mondta, hogy nagyon vékony is vagyok, kistermetű, és ha elveszítem az első gyermeket, vagy ha megszakítom a terhességet, lehet, hogy többé nem maradok terhes, és ezt bánnám, amíg élek. Aztán meg a férjem ott dolgozott, ahol dolgozott, és senki sem mert volna terhességmegszakítást végezni. Mielőtt Éva megszületett volna, 1951-ben, a férjemet áthelyezték Brassóba, és amint lakást szerzett, mi is odaköltöztünk, Éva akkor három hetes volt. Én Marosvásárhelyen szültem meg, mert Csíkszeredában nem volt kórház és szakorvos, és anyám nem akart otthagyni, ha valamilyen gond vagy zavar lépett volna fel, az veszélyes lett volna. Minthogy a férjem húga [Maros]Vásárhelyen lakott, nála szálltam meg, ott szültem.

Emlékszem egy mulatságos esetre akkoriból – még ha akkor nemigen tudtam is nevetni rajta. Vagy három héttel a szülés előtt a sógornőmmel és a férjével egy kerthelyiségbe mentünk, hogy együnk egy sültet. Estefelé járt, ettünk, aztán táncolni kezdtek. Én ültem az asztalnál a rokonaimmal, és a szemben levő asztalnál egy jóképű fiatalember ült, aki az egész este folyamán engem bámult. Én, még terhesen is, igen vékony voltam, az arcomon semmi sem látszott, és ahogy az asztalnál ültem, igen fiatal lévén, a fiú valószínűleg azt gondolta, hogy egyedül, kíséret nélkül vagyok ott. Így aztán megkértem a sógornőmet, hogy menjünk haza, hogy ne hozzam azt a fiatalembert se és magamat

se kellemetlen helyzetbe. Természetesen eltátotta a száját, amikor felálltam az asztaltól, és meglátta a pocakomat! De amikor szülnöm kellett, és elvittek a kórházba, találd ki, hogy ki volt a szülőorvosom! Éppen az a fiatalember, hatodéves orvostanhallgató volt, ő asszisztált. Azt hittem, hogy a föld alá bújok a szegyéntől! Megkérdeztem, hogy nincs-e elege a nőkből, ha ilyen kellemetlen helyzetben látja őket, de ő azt mondta, hogy ha egy nő szépen szül, bele is lehet szeretni! Gáláns fiú volt!

Időközben a férjem kapott lakást, majd elhoztuk a bútort és minden egyebet, ami [Csík]Szeredában a mienk volt, Brassóba. A ház állami tulajdonban volt, volt egy szobánk, előszobával, konyha, kert.

Miután összeházasodtunk, mindig megtartottam a családban a zsidó ünnepeket. Amikor eljöttünk Brassóba, jártam a zsinagógába, engem nem érdekelt, hogy valaki követ-e vagy sem. Anyám és apám rendszeresen eljöttek Csíkszeredából az ünnepekre, újévre [*Ros Hásáná*], ősszel, valamint húsvétra [*Pészah*], tavasszal. Évát nem vittük magunkkal, túl kicsi volt. Csak zajongott a zsinagógában, nem vittem magammal. Mindig meghívtak az ünnepi étkezésre, amit a hitközségi kápolnában rendeztek. A férjem nem járt, mégiscsak párttag volt, és nem lehetett, otthon sem tartotta a szédert például, mert mi a zsinagógában ettünk. Én otthon meggyújtottam péntek este a gyertyákat, és elmondtam az áldást mindig. Tésztát sütöttem, hámántáskát nem, mert nem értettem hozzá, túl fiatal voltam, nemigen tudtam főzni, de más süteményeket készítettem. És a hitközségtől mindig kaptam egy csomag hámántáskát és süteményeket. Például megtanultam édesanyámtól gyümölcsleveseket készíteni, meggyből, szilvából, egresből, tojással, egy kis liszttel, cukorral, vízzel, inkább valamiféle desszert volt, hidegen is lehetett enni.

Amikor Éva nagyon kicsi volt, megtartottuk a családban a keresztény ünnepeket is. Volt egy szomszédasszonyunk, akinek volt egy kislánya, Évával egyidős. Újévre télifát állítottunk, mert a kislány sírt [*A szocializmus idején nem volt szabad karácsonyfát díszíteni, csak újévkor volt szabad ún. télifát állítani. – A szerk.*]. Hogy mondhattam volna egy kétéves gyereknek, hogy te zsidó vagy és a másik keresztény? Nem lehetett, sírt. De amikor megnőtt, megmondtam neki, hogy ő zsidó, és megértette, hogy nálunk azt nem ünneplik. Évát felöltöztettem Purimra, amikor a zsinagógában volt, később járt kórusra. Nem hiszem, hogy adtam neki hanukaaajándékot Hanuka alkalmával, de hát mindig volt zsebpenze [*Vagyis Hanukakor nem kapott hanukageltet. – A szerk.*].

Nem tartottunk kóser konyhát, nem lehetett, nagyon sokba került volna. Megfelelő konyha kellett hozzá, két asztallal, külön edénytartó szekrényekkel, külön edényekkel a húsnak és a tejnek, és nem volt erre lehetőségünk [lásd: étkezési törvények]. Különösen, hogy olyan szegények voltunk, a fakanáltól indultunk. Ahol most lakom, ez a harmadik lakás, amióta Brassóba költöztünk. 1959 októbere óta lakom itt. Addig közös konyhán voltam, nyolc éven át, és elegendő volt már ebből, soha sem laktam tömbházban.

Apám 1954-ben halt meg, tehát a háború után tíz évvel, szegény, örökké mondta, hogy addig nem hal meg, amíg nem látja meg még egyszer Budapestet, imádta azt a várost, de nem sikerült neki. Az anyagi helyzetünk nem volt olyan jó, hogy megengedhessünk magunknak egy odautazást, ő pedig hirtelen megbetegedett. A csíkszeredai zsidó temetőbe temették. Miután apám meghalt, anyám továbbra is ott lakott, de minden ősszel eljött hozzánk, májusig, júniusig ült, amíg Éva befejezte a tanévet, aztán elment, két-három hónapot ült Csíkszeredában.

Apám halála után anyám néhányszor elutazott külföldre. Volt Zágrábban a nővérénél, Irénnél, 1956-ban, pont, amikor Budapesten kezdődött a forradalom. Emlékszem, hogy nagyon aggódott, nem tudta, mi van nálunk, Romániában, nem voltak hírei. Akkor, 1956-ban látta utoljára a testvérét, mivelhogy Irén szívbeteg volt. 1957-ben vagy 1958-ban fürdőre ment, kezelésre, de már súlyos beteg volt, és ott halt meg a fürdőn. Anton bácsi írta anyámnak, hogy meghalt. Anyám már néhány éve özvegy volt, és nagyon hasonlított Irénre, a nagybátyám könyörgött neki, hogy menjen Zágrába, és házasodjanak össze. Anyám nem akarta, nem akart bennünket itt hagyni. Azt mondta, hogyan menjen el, és hagyjon itt bennünket. Ha akarta volna, férjhez mehetett volna, nem az lett volna az első vegyes házasság a családban [Az özvegyen maradt sógor katolikus vallású volt, és nem is volt zsidó származású. – A szerk.], de bár viszonylag korán, ötvenegy évesen özvegyült meg, nem ment újra férjhez.

Én vagy hét évig nem dolgoztam, csak egy fizetés volt a családban. Csak 1958-ban álltam munkába, tervezőtechnikusként. Tizenegy évig dolgoztam a Tartományi Néptanácsnál, a mai Prefektúra elődjénél, a hajdani Brassó tartománynál [lásd: területi átszervezés Romániában 1952-ben], akkor Sztálinváros volt a város neve [Brassót 1950–1960 között hívták így. – A szerk.]. Aztán a „Constructorul” szövetkezetben dolgoztam, a tervezőműhelyben, onnan nyugdíjaztattam magam 1985-ben. Amíg dolgoztam, sosem volt bajom a munkahelyemen amiatt, hogy zsidó vagyok. Amikor munkába álltam, a tervezésben volt egy főnököm, Andor építész, aki zsidó volt. Rendkívüli ember volt, csak mi, ketten voltunk zsidók. Volt ott szász, magyar, román, mindenféle, még két leningrádi orosz kolléganőnk is volt.

Nem iratkoztam be a pártba, mert már az iskolában megszabadultam a KISZ-től [A KISZ romániai megfelelője az UTC, azaz Uniunea Tinerilor Comunisti. A magyar anyanyelvűek, főleg ott, ahol nem szórványközösségben éltek, a magyar és a román megnevezést párhuzamosan használták. – A szerk.]. Aki KISZ-tag volt, hivatalból belépett tizenhét éves korában a pártba. De minthogy én valahogy megúsztam, most sem tudom, hogyan, sose lettem párttag. A férjem nem ajánlotta, hogy legyek párttag. A húgai párttagok voltak, a sógoraim is, de én nem voltam, sem az apám, sem az anyám. Elmentem a felvonulásokra, mindenkit köteleztek, május elsején, augusztus 23-án, gyűlés gyűlés után, ahol én hallgattam, semmiféle politikát nem csináltam, csak hallgattam, mint mond más, befogtam a számat.

A férjem 1960-ban kilépett a hadseregből. Először a kereskedelmi ellenőrök főnöke volt Brassó tartományban. Vagy három évig dolgozott ott, majd kérelmezte az áthelyezését a volt ICRM-hez [vegyi és műszaki termékek és építőanyagok nagykereskedelmi vállalata], a jelenlegi Brintex és a papírárurészleg vezetője lett. Nem akarta otthagyni a katonaságot, de akkor valamilyen leépítések voltak, és kitettek sok szászt, zsidót és magyart. Én sose voltam oda az egyenruhákért, így örvendtem. 1960 után, miután a férjem kikerült a katonaságtól, el akartam menni Izraelbe, de ő nem akart. Nem tudom megmondani, miért, különben sohasem akart semmit, egy olyan ember volt, aki mindig elégedett volt azzal, ami van. Elég kényelemszerető volt – csak legyen meg az étele és a nyugalma. A maga módján elég furcsa volt, ez az igazság. Így aztán nem adtam be semmiféle dossziét. És a katonaságtól való kilépése utáni első években különben sem kaptunk volna engedélyt a távozásra. A férjem, nyugdíjazása után négy évig dolgozott gondnokként a hitközségnél, a keresztényfalvi villánál [körülbelül 12 kilométerre Brassótól], valamint a kávéház adminisztrátoraként, de nekem nem volt közöm a hitközséghez.

Nem mondhatom, hogy a kommunizmus idején sok megszorítást kellett elszenvednem. A hidegtől nem szenvedtünk, mert a gáz olcsó volt. Amikor idejöttünk, átalányban fizettük a gázt, nem volt gázóra. A lakással nemigen voltak gondok. Néha kialudt a villany, elvették az áramot, de a gázzal sose volt gond. Az élelmiszereket jegyre adták, de nekünk mindig volt egy eladó, egy ismerős, aki ellátott bennünket. A férjem egy hajdani kollégája jött, és hozott disznókarajt. Vettem tíz kiló karajt, betettem a mélyhűtőbe. Az mindig tele volt gyümölccsel, zöldséggel, hússal. Szerencsés voltam.

A kommunizmus idején mindig mentünk nyaralni, minden évben voltunk a tengerparton, megengedhettük magunknak. Én hosszú ideig nem mehettem külföldre, nem kaptam útlevelet, mert a férjem tiszt volt. Csak az 1970-es években mehettem. Voltam Csehszlovákiában, Pozsonyban és Prágában. Voltam Magyarországon is néhányszor, Budapesten, a rokonaimnál, és háromszor voltam Svédországban is. Először 1977-ben, majd 1980-ban és 1986-ban, Stockholmban. Persze Aliz küldött jegyet, aki apai ágon unokatestvérem, de sose volt gondom az útlevéllal. Három hónapig kellett várnom, de megkaptam. Nem jártam protekcióért, túl feltűnő lett volna, hogy miért olyan sietős az elutazásom. Beadtam az aktákat, ha jóváhagyják, jó, ha nem, nem megyek és kész. Kitöltöttem, amit kellett és kész. Mindig egyedül mentem, mert az unokatestvérem nem akarta a férjem jegyét is kifizetni, minthogy elég sokba került.

Voltam Malomvízen is, a nagyszülői házban, amit időközben eladtak. Ahol azokat a csodaszép gyümölcsöskerteket láttam, mindent tönkretettek, nem maradt egy fa sem, csak a pusztaság. Akkor vettem fel ismét a kapcsolatot Tibivel, és megtudtam, mi történt: a felesége elvált tőle, talált más férjet magának, ő tönkrement ettől, gondolom, hogy szerette, ha ennyire szenvedett. Találkoztunk, felidéztük a hajdani időket, azt is mondtam neki a telefonba, amikor felhívtam: „Tudod-e ki van a telefontól? Egy budapesti lány 1945-ből...” Megegyeztünk, hogy levelezni fogunk, írt is egy barátnőm címére, én meg felhívtam telefonon néha, amikor a férjem nem volt otthon, nem akartam, hogy megtudja. De hát gyenge ember volt mégis, azt hiszem, hogy ivásra adta a fejét, hosszú ideig nem hallottam róla. Megtudtam, hogy 1990-ben halt meg, talán, a halála előtt azt mondta, hogy ha jobban lesz, felveszi ismét a kapcsolatot Mariannal, azaz velem. De erre már nem került sor.

A kommunizmus idején nagyon sok közeli barátom volt, a legtöbb zsidó. Amíg fiatalok voltunk, sokat jártunk, látogattuk egymást, együtt ünnepeltünk, vagy minden héten egyszer vendéglőbe mentünk enni. Szinte mindegyik elment Izraelbe, Amerikába, Kanadába. Már egy sincs itt közülük.

A kommunizmus idején nem volt gond a levelezéssel, mindig megkaptam a leveleimet, az én küldeményeim is eljutottak a címzettekhez. Leveleztem a budapesti rokonokkal, a svédországi unokatestvéremmel. De most, a forradalom után [lásd: az 1989-es romániai forradalom] egy csomó levelem veszett el, fényképekkel, ha a boríték kicsit vastagabb volt, a postán biztos azt gondolták, hogy pénz van benne. 1993-ban vagy 1994-ben a lányom küldött egy egykilós csomagot, ami sose érkezett meg. Ellopták a postán, nagy botrány volt, a tévé is mutatta.

A lányom, miután leérettségizett, két évig a bukaresti testnevelési főiskolára járt, majd egy hároméves elektrotechnikai tanfolyamot végzett. Éva az országban dolgozott, a volt ICRM-nél, villamos számológépekkel, akkor jelentek meg először, legalábbis itt, Brassóban. Itt házasodott meg, 1972-ben, Roland Gottschickkel, aki nem zsidó, hanem szász. Csak polgári szertartás volt. Bosszút akart állni a volt udvarlóján, aki az első szerelme volt. Összevesztek, nem tudom, milyen problémájuk volt. Nem volt nagyon kóser. Persze Roland ügyében sem igen értettünk egyet,

különösen, ha figyelembe vesszük a családjunk múltját. Megmondtam, hogy nem lesz jó vége, úgy is lett. Barbara, az unokám 1975-ben született.

1972-73-ban különváltam a férjemtől, már nem értettük egymást, nem szerettem, és munkahelyet változtattam. Csíkszeredába költöztem, anyámmal laktam. Inkább anyám szája miatt jöttem vissza, aki már beteg volt, és erősködött, hogy a család legyen együtt, ha másért nem, legalább az Éva kedvéért. Így aztán visszatértem Brassóba.

Hallgattam a Szabad Európát, mióta megkezdte az adásait, gondolom, hogy az 1970-es évektől vagy 1975-től, de persze nagyon halkán, otthon, de mindig tudtam, mi van a világban [A Szabad Európa Rádió 1950 óta sugárzott magyar nyelvű adásokat, de elképzelhető, hogy Brassó környékén nem lehetett fogni az adást. Lásd: Szabad Európa Rádió]. Vicceket csak otthon mondtunk, elég sok vicc volt Ceaușescuval, de persze csak nagyon közeli barátokkal, hangosan, az utcán sehol se mondtam. A férjem is hallgatta. Párttag volt, nem volt kiút, azelőtt, ha valaki nem volt párttag, nem kapott lakást, rendes munkahelyet, semmit. Valamiféle pária volt. A legtöbb párttagnak nem voltak kommunista nézetei, nagyon kevés volt a meggyőződéses kommunista.

Anyám 1976-ban halt meg, és a csíkszeredai zsidó temetőben van eltemetve. A temetésen nem volt rabbi, csak egy előimádkozó. Kaddist a hitközségtől mondott valaki az első időkben. Ma is megvan a zsidó temető Csíkszeredában, de már nincsenek temetések. Miután édesanyám meghalt, legfeljebb még három-négy temetés volt, és az is tíz-tizenöt évvel ezelőtt. Tartottam jahrzeitot a szüleim után, minden évben, és ültem sivat [lásd: gyász, süve] a házban a haláluk után, egy kisházban.

Amikor megtörtént az 1989-es forradalom, éppen Hanuka volt. Barbara az énekkarban volt, nálam lakott, karácsonyi szünet volt. Éva telefonált, hogy küldjem haza, elkészítse a haját, hogy szép legyen a zsinagógában. Megegyeztünk, hogy a kislány eljön énekelni az énekkarba. Éva a bertalani átjárónál lakott [A távolság a Bertalan negyedétől a zsinagógáig körülbelül 3 km – A szerk.], tehát Barbarának a 16-os busszal kellett jönnie a már feldíszített zsinagógáig. A férjem a hitközségi étkezdénél dolgozott mint gondnok, és már előbb elment otthonról, és amikor elindultam a zsinagógába, itt, a Bolgárszegi Kapunál, találkozom egy hölgygel, aki kérde tőlem, hogy mi történik a Porondban, merthogy a központban lövöldöznek [A Bolgárszegi-kapu az Óvárosban található. – A szerk.]. Azt válaszoltam, hogy nem tudom, mi történik, nem hallottam addig semmit sem a tévében, sem a rádióban. És elborzadtam, amikor hallottam, hogy lönek a központban, és rohanni kezdtem a zsinagóga felé. Az a rövid út végtelennek tűnt, azt hittem, hogy már sose érek oda, a kislányra gondoltam, mindenre, ami történt, vajon feljött-e a busz, vajon nem állították-e meg a központban, vajon nem szállítottak-e le mindenkit, mondtam magamban, egy tizennégy éves gyerek elveszhet a tömegben, agyontapossák, bármi megtörténhet, minthogy Barbara túl csendes volt, kicsit maflácska, rettegtem érte. Amíg oda nem értem a zsinagógához, azt hittem, hogy meghalok, hogy infarktusom lesz, de ő már ott volt. Már mindenki tudta, mi történik, és Roth Tibor úr, a hitközségi elnök azt mondta, hogy maradjunk ott, mert biztonságban vagyunk, és hogy bezárjuk az ajtókat, de én nem akartam. Én tudtam, hogy Brassóban vannak arab diákok, és azt mondtam, hogy nem, azok képesek felgyújtani a zsinagógát, vagy ki tudja, milyen egyéb dolgot képesek elkövetni, a törvényen kívül volt minden, minden a feje tetejére állt. Én emlékeztem Budapestre, mindarra, ami ott történt velem, azt mondtam, hogy nem maradok, bármi megtörténhet néhány óra alatt, fogtam Barbarát és hazajöttem. Még kimentem a Porondig, és

vettem két kenyeret, hogy legyen, ha már nem lehet kimenni, majd a kisházban vastag pokrócot akasztottam az ablakra, és bekapcsoltam a tévét. Itt volt közel a Securitate, lövöldöztek, emlékszem, hogy este, karácsony másnapján, a mellettünk levő kertből lőttek, nagy zenebona volt. Mi elbarikádoztuk magunkat a házban, a kislányt három napig még a kertbe se engedtem ki, amíg aztán kicsit megnyugodtak a kedélyek Brassóban.

Nem vagyok azon a véleményen, hogy 1989 után jobb lett a világ, legalábbis számomra minden sokkal nehezebb. Nehezen jövök ki a pénzzel, azzal együtt, hogy a hitközségtől is segítséget kapok. A gáz igen sokba kerül, egy csomó mindent meg kellett javíttatnom a házban. Igaz, hogy a kommunizmus idején nem volt szabad beszélni, de hát befogtuk a szánkat, mit volt mit tenni, nem okozhattam bajt a családomnak...

A lányom 1990 elején Németországba települt a családjával, a férjével és a lányával. Én nem értettem egyet azzal, hogy Éva Németországba menjen, de hát mit tehettem, nem verhettem szét egy családot. Nem szerettem kezdettől ezt a házasságot, de a mai fiatalokkal nem lehet beszélni, hiába próbálkozik az ember. Amikor először voltam a lányomnál Németországban, 1992-ben, ugyancsak három hónapig kellett várni a vízumra. Három hónapig vártam, pont, mint a kommunizmus idején. Úgy bántak velünk Nagyszebenben a konzulátuson, mint az állatokkal, mintha mind cigányok lettünk volna. Most Éva könyvelőként dolgozik, Niederhausenben. Külön él a férjétől, de nem váltak el, nem egyezett a személyiségük, Roland nagyon zárkózott, furcsa ember.

A férjem 1998-ban halt meg, a brassói zsidó temetőbe temettük. Szintén egy előimádkozó volt a temetésen, meg Roth úr, aki a beszédet tartotta. Nagyon sokan mentek el a temetésre, azt hiszem, hogy legalább kétszázan, nagyon becsülték őt. Még többen is eljöttek volna, de a hajdani munkahelyi kollégák nem tudták, nem volt időm az újságban is értesítést feladni, nálunk nagyon hamar temetnek [lásd: temetés].

Most már nem megyek gyakran a zsinagógába, mi, asszonyok, csak a nagyünnepekkor megyünk, de péntekenként még gyertyát gyújtok otthon, és elmondom az áldást. A hitközség segít, támogatnak, kapok csomagokat, egy pénzösszeget is, nem túl nagy, de segítségemre van az is. Télen fűtési támogatást kapok, különben nem bírnám. Jó itt, de elég nehéz karbantartani a lakást, és hideg is. Elég gondom volt, nem tudom, hányszor kellett megjavíttatni a teraszt, legutóbb két éve [2002-ben] az unokaöcsém segítségével, mert a nyugdíjamból nem telt volna ki a 20 millió feletti összeg. A férjem után jár a 116-os kormányrendelet szerinti segély, mert munkaszolgálatos volt, nem fizetek tévébérletet, telefont, rádiót, ingyen jegyet kapok a buszra és a vonatra, nyáron ingyen beutalást kaphatok fürdőhelyre, ha akarok menni. Manapság Brassóban a hitközség már nem olyan nagy. Amikor ideköltöztünk, tele volt a zsinagóga, mindig korábban kellett menni, hogy ülőhelyet kapjon az ember. Most már nincs senki, a fiatalok elmentek. Az idén februárban elütött egy autó, megütötte az arcomat és a kezemet, ami most, a korom miatt, nagyon nehezen gyógyul. Nem tudok semmit sem felelni, bejárónőt kellett keresnem, hogy takarítson.

Közelebb éreztem magamat az aradi Hilda nénihez, de ő 1956-ban Svédországba települt a férjével, más rokonom nem volt. Budapesten voltak még páran apám rokonságából, George unokaöcsémrel tartom még a kapcsolatot, és persze a lányom családjával, Barbarával, aki most már gyógyszerész. Gyakran ír, fényképeket küld az utazásairól, ez a hobbija. Azt hiszem, hogy zsidónak tekinti magát, de minthogy ott él, ahol él, nemigen fejezheti ki a gondolatait. Nem a német állammal van a gond, de az emberek, igen, azok antiszemiták. Egy zsidót nem néznek jó

szemmel Németországban. Az a véleményem, hogy amíg németek élnek a földön, az óceán vize se mossa le a holokaust szégyenét, egyikükről sem.